

भारतीय समाजव्यवस्थेचे चिकित्सक अभ्यासक: डॉ. बी.आर. आंबेडकर**प्रा. अनभुले पी. ए.**

जयक्रांती कला वरिष्ठ महाविद्यालय, लातूर.

प्रस्तावना:**डॉ.** बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ भारतीय घटनेचे

शिल्पकार नव्हते, तर ते एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व आणि प्रगल्भ विचारवंत होते. अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास, तत्त्वज्ञान आणि कायदा यांसारख्या अनेक विषयांत त्यांचे प्रभुत्व होते. भारतीय समाजाचा त्यांनी ज्या शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास केला, त्यावरून ते खऱ्या अर्थाने एक महान 'समाजशास्त्रज्ञ' ठरतात.

बाबासाहेबांच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांच्या अध्ययनाला असलेला 'शास्त्रीय आधार'. त्यांनी भारतीय समाजाचे विश्लेषण करताना प्रामुख्याने दोन महत्त्वाचे दृष्टिकोन समोर ठेवले.

१. दलितवादी दृष्टिकोन:

भारतीय समाजातील दलित आणि शोषित वर्गाच्या स्थितीचे त्यांनी अत्यंत सखोल समाजशास्त्रीय अध्ययन केले. डेव्हिड हार्डीमन यांसारख्या पाश्चात्य विचारवंतांच्या तुलनेत बाबासाहेबांचा अभ्यास अधिक वास्तववादी आणि व्यापक होता. त्यांनी केवळ दलितांच्या समस्या मांडल्या नाहीत, तर त्यामागील सामाजिक आणि ऐतिहासिक कारणे शोधून काढली.

२. सामाजिक मानवतावादी दृष्टिकोन:

सामाजिक मानवतावाद हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता. समाज केवळ व्यक्तींचा समूह नसून तो स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांवर आधारलेला असावा, असा त्यांचा आग्रह होता. मानवी प्रतिष्ठा जपण्यासाठी सामाजिक न्याय मिळवून देणे हेच त्यांच्या समाजशास्त्रीय मांडणीचे मुख्य ध्येय होते.

डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय समाजातील विविध घटकांचा अभ्यास एका संशोधकाच्या नजरेतून केला. समाजात बदल घडवण्यासाठी केवळ सिद्धांत मांडून चालत नाही, तर त्याला

कृतीची जोड असावी लागते, हे त्यांनी आपल्या कार्यातून सिद्ध केले. समाजशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांचे योगदान भारतीय समाज रचनेला समजून घेण्यासाठी आजही दिशादर्शक ठरते.

जातीव्यवस्थेचे क्रांतिकारी अभ्यासक:

भारतीय समाजव्यवस्थेचा विचार करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जातीव्यवस्थेचा जो सखोल आणि शास्त्रीय अभ्यास केला, तो अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. बाबासाहेबांनी केवळ पुस्तकी ज्ञान मिळवले नाही, तर जातीव्यवस्थेचे विदारक वास्तव जगासमोर मांडले.

त्यांच्या या कार्याची सुरुवात १९१६ मध्ये झाली. अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठात शिक्षण घेत असताना त्यांनी 'कास्ट इन इंडिया' (Castes in India) हा शोधनिबंध सादर केला. या निबंधाद्वारे त्यांनी जातीव्यवस्थेची उत्पत्ती, तिची व्याप्ती आणि त्याचे भीषण स्वरूप आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पहिल्यांदा मांडले. वयाच्या अवघ्या २५ व्या वर्षी त्यांनी जातीव्यवस्थेचा जो समाजशास्त्रीय (Sociological) अभ्यास केला, तो आजही विचारवंतांना थक्क करणारा आहे. कालांतराने, १९३६ मध्ये त्यांनी 'अॅनिहिलेशन ऑफ कास्ट' (Annihilation of Caste) हा ऐतिहासिक ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात त्यांनी जातीविषयक आपला सखोल सिद्धांत मांडला. त्यांच्या मते, भारतीय समाजातील सर्व प्रकारच्या सामाजिक विषमतेचे आणि अन्यायाचे खरे मूळ 'जातीव्यवस्थेत' आहे. जोपर्यंत ही व्यवस्था शिल्लक आहे, तोपर्यंत खरी लोकशाही आणि समता प्रस्थापित होऊ शकणार नाही.

डॉ. आंबेडकरांचे अस्पृश्यते संबंधी अध्ययन:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजातील अस्पृश्यतेच्या समस्येचा केवळ वरवरचा विचार न करता, तिचा अत्यंत सखोल आणि शास्त्रीय अभ्यास केला. त्यांनी आपल्या विचारांची मांडणी प्रामुख्याने 'Who were the Shudras?' (१९४६) आणि 'The Untouchables: Who were they and why they became Untouchables?' या ग्रंथांतून केली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, अस्पृश्यता ही मानवनिर्मित आहे. त्यांनी हिंदू धर्मग्रंथांचा

सखोल अभ्यास करून हे सिद्ध केले की, 'वर्णव्यवस्था' आणि 'जातिव्यवस्था' हेच अस्पृश्यतेचे मुख्य कारण आहे. समाजात चातुर्वर्ण्य व्यवस्था निर्माण करून एका विशिष्ट वर्गाला सोयी-सुविधांपासून वंचित ठेवण्यात आले, ज्यातून पुढे अस्पृश्यतेचा उगम झाला. अस्पृश्यते संबंधी त्यांचा अध्ययनाचा दृष्टिकोन हा केवळ धार्मिक नव्हता, तर तो समाजशास्त्रीय होता. अस्पृश्यता हा संपूर्ण समाजव्यवस्थेतील दोष आहे, हे त्यांनी जगासमोर मांडले. जोपर्यंत जातींचे अस्तित्व आहे, तोपर्यंत अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही, असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ठोस पावले उचलली. त्यांनी दलितांना "शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा" असा संदेश दिला. माणसाला माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क मिळावा, यासाठी त्यांनी काळाराम मंदिर सत्याग्रह आणि चवदार तळ्याचा सत्याग्रह यांसारख्या चळवळी उभारल्या.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मविषयक अध्ययन:

भारतीय धर्मचिकित्सेच्या परंपरेमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका अत्यंत कळीची आणि क्रांतिकारी राहिली आहे. त्यांनी जगातील विविध धर्मांचा आणि विशेषतः हिंदू धर्मग्रंथांचा सखोल अभ्यास करून त्यातील जाचक रीतीरिवाज, विषमतेवर आधारित बंधने आणि अमानवीय परंपरांवर कडक प्रहार केले.

डॉ. आंबेडकरांनी धर्माचा अभ्यास करताना अनेक मूलभूत प्रश्न उपस्थित केले. 'हिंदू कोणास म्हणावे?', 'जातिव्यवस्था कशी निर्माण झाली?', 'वेदांचे मूळ स्वरूप नेमके काय?' आणि 'कर्मकांडांचे स्तोम का माजवले गेले?' यांसारख्या प्रश्नांचा शोध त्यांनी आपल्या संशोधनातून घेतला. 'रिडल्स इन हिंदूइझम' सारख्या साहित्यातून त्यांनी हिंदू धर्मातील अंतर्विरोध आणि दोष अत्यंत स्पष्टपणे मांडले. त्यांच्या मते, समाजातील विषमतेचे समर्थन करणाऱ्या ग्रंथांचे खंडन करणे आवश्यक होते. म्हणूनच, २५ डिसेंबर १९२७ रोजी त्यांनी विषमतेचे प्रतीक असलेल्या 'मनुस्मृती'चे दहन करून हिंदू धर्मातील जाचक परंपरांना जाहीर आव्हान दिले.

डॉ. आंबेडकरांचा दृष्टिकोन केवळ नकारात्मक टीका करण्याचा नव्हता, तर त्यांना समाजसुधारणा अपेक्षित होती. त्यांनी विविध धर्मांचा तुलनात्मक आणि चिकित्सक अभ्यास केला. ज्या धर्मात मानवी प्रतिष्ठा, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूल्यांना स्थान आहे, अशा धर्माच्या शोधात ते होते.

शेवटी, बौद्ध धर्माच्या विवेकवादी आणि मानवतावादी तत्त्वज्ञानाने ते प्रभावित झाले.

१४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी त्यांनी नागपूर येथे आपल्या लाखो अनुयायांसह बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली. त्यांच्या निधनानंतर प्रसिद्ध झालेला 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' हा ग्रंथ त्यांच्या प्रदीर्घ चिंतनाचे आणि धर्मविषयक संशोधनाचे फलित आहे.

स्त्री विषयक अध्ययन:

भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जाबद्दल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अत्यंत सखोल आणि शास्त्रीय अध्ययन केले होते. त्यांच्या मते, कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप त्या समाजातील स्त्रियांनी केलेल्या प्रगतीवरूनच केले पाहिजे.

डॉ. आंबेडकरांनी 'स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती' या विषयावर लेखन करून ऐतिहासिक काळात स्त्रियांचा दर्जा कसा घसरला, याचे विश्लेषण केले. त्यांनी स्त्रियांच्या गुलामगिरीची पाळेमुळे शोधून काढली आणि त्यावर उपाय म्हणून 'शिक्षण' हा मार्ग सांगितला. त्यांच्या मते, शिक्षणामुळेच स्त्रियांना स्वतःच्या हक्कांची जाणीव होऊ शकते. तसेच, स्त्रियांच्या आरोग्याचा आणि विकासाचा विचार करून त्यांनी त्याकाळी 'कुटुंब नियोजनाचा' क्रांतिकारी विचार मांडला, जेणेकरून स्त्रियांना कौटुंबिक जाचातून मुक्त होऊन स्वतःचा विकास साधता येईल.

स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार केवळ भाषणांपुरता मर्यादित न ठेवता, त्यांनी तो कायद्याच्या चौकटीत आणला. स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदेमंत्री म्हणून त्यांनी संसदेत 'हिंदू कोड बिल' मांडले. या बिलात स्त्रियांना मालमत्तेत अधिकार, दत्तक घेण्याचा अधिकार आणि घटस्फोटाचा अधिकार अशा नऊ प्रकारच्या महत्त्वाच्या कायदेशीर तरतुदी केल्या होत्या. हे बिल म्हणजे भारतीय स्त्रियांच्या आर्थिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्याचा सनदच होती.

दुर्दैवाने, तत्कालीन सनातनी विचारसरणीच्या विरोधामुळे १९५१ मध्ये हे बिल पूर्णतः मंजूर होऊ शकले नाही. स्त्रियांच्या हक्कांच्या मुद्द्यावर कोणतीही तडजोड न करता, डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या मंत्रिपदाचा राजीनामा दिला. हा त्याग जागतिक इतिहासात अद्वितीय आहे. पुढे याच बिलाचे तुकडे करून विविध कायद्यांच्या स्वरूपात स्त्रियांना ते सर्व अधिकार मिळाले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शिक्षण विषयक दृष्टिकोन:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाला सामाजिक परिवर्तनाचे सर्वात प्रभावी शस्त्र मानले आहे. त्यांच्या मते, भारतीय समाजातील गुलामगिरी आणि विषमतेच्या साखळ्या तोडण्यासाठी 'शिक्षण' हाच एकमेव मार्ग आहे. "शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे," असे मानून त्यांनी समाजातील सर्व थरांपर्यंत ज्ञान पोहोचवण्यावर भर दिला.

डॉ. आंबेडकरांनी मुला-मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाला सर्वोच्च प्राधान्य दिले. त्यांच्या मते, प्राथमिक शिक्षण हा पाया असून तो भक्कम असल्याशिवाय समाज प्रगत होऊ शकत नाही. समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत, विशेषतः वंचितांपर्यंत आणि ग्रामीण भागातील मुलांपर्यंत शिक्षण पोहोचले पाहिजे, अशी त्यांची धारणा होती.

शिक्षणाची जबाबदारी केवळ समाजावर न सोपवता, ती शासनाने स्वीकारली पाहिजे, असे त्यांनी ठामपणे मांडले. सरकारने आपल्या अर्थसंकल्पातील मोठा हिस्सा शिक्षणावर खर्च करावा, मागासवर्गीय आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात येणारे अडथळे दूर करण्यासाठी त्यांनी 'शिष्यवृत्ती' आणि 'वस्तीगृहांची' (Hostels) आवश्यकता प्रतिपादन केली. केवळ साक्षरता नव्हे, तर समाजात नेतृत्व निर्माण करण्यासाठी त्यांनी उच्च शिक्षणावर आणि विद्यापीठीय दर्जावर भर दिला.

आर्थिक विचार आणि अध्ययन:

१. रुपयाचा प्रश्न (The Problem of the Indian Rupee):

डॉ. आंबेडकरांनी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये सादर केलेल्या प्रबंधात भारतीय चलनाच्या समस्यांचा सखोल अभ्यास केला. रुपयाचे मूल्य कसे ठरवावे आणि त्यामुळे होणारी महागाई किंवा आर्थिक नुकसान कसे टाळावे, याचे मार्गदर्शन त्यांनी केले. त्यांच्या याच अभ्यासातून पुढे भारतीय रिझर्व्ह बँकेची (RBI) स्थापना करण्यासाठीची मूळ संकल्पना मांडली गेली.

२. शेतीचे अर्थशास्त्र आणि तुकडेबंदी:

भारतातील शेती तोट्यात असण्याचे मुख्य कारण म्हणजे जमिनीचे लहान लहान तुकडे होणे, हे त्यांनी ओळखले होते. शेतीचे 'सामुहिकीकरण' (Collective

Farming) व्हावे आणि शेतीला 'उद्योगाचा दर्जा' मिळावा, असा विचार त्यांनी मांडला. शेतकऱ्यांनी केवळ पारंपरिक पिकांवर अवलंबून न राहता आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करावा, असे त्यांचे मत होते.

३. सार्वजनिक वित्त व्यवस्था (Public Finance):

ब्रिटिश राजवटीत भारताचा पैसा कसा खर्च केला जातो, याचा त्यांनी अभ्यास केला. प्रांतिक आणि केंद्र सरकारमध्ये निधीचे वाटप कसे असावे, यावर त्यांनी 'The Evolution of Provincial Finance in British India' या ग्रंथात भाष्य केले. आजच्या 'वित्त आयोगाचा' (Finance Commission) आधार याच विचारांमध्ये सापडतो.

४. जल आणि वीज व्यवस्थापन:

देशाच्या आर्थिक विकासासाठी पाणी आणि वीज या पायाभूत सुविधा आहेत, हे त्यांनी जाणले होते. नद्यांचे पाणी अडवून धरणे बांधणे आणि त्यातून वीज निर्मिती करणे यावर त्यांनी भर दिला. दामोदर व्हॅली प्रकल्प, हिराकुड प्रकल्प आणि 'सेंट्रल वॉटरवेज'ची स्थापना करण्यात त्यांचा मोठा वाटा होता.

५. कामगारांचे आर्थिक हित:

कामगारांना न्याय मिळाल्याशिवाय देशाची आर्थिक प्रगती होऊ शकत नाही, असे त्यांचे ठाम मत होते. त्यांनी कामगारांसाठी कामाचे ८ तास, किमान वेतन, महागाई भत्ता, विमा आणि भविष्य निर्वाह निधी (PF) यांसारख्या कायदेशीर तरतुदी सुचवल्या, ज्यामुळे कामगारांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत झाली.

राजकीय-सामाजिक अध्ययन:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय-सामाजिक अध्ययन हे केवळ सत्तेसाठी नसून ते 'मानवी हक्क' आणि 'सामाजिक न्याय' प्रस्थापित करण्यासाठी होते. त्यांच्या सामाजिक आणि राजकीय विचारांचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे:

१. लोकशाहीचा खरा अर्थ:

डॉ. आंबेडकरांच्या मते, लोकशाही म्हणजे केवळ 'निवडणुका' किंवा 'बहुमताचे राज्य' नव्हे. लोकशाही ही एक जीवनपद्धती आहे. ज्या समाजात 'माणूस' म्हणून प्रत्येकाला सन्मान मिळतो आणि जिथे रक्ताचा एकही थेंब

न सांडता लोकांच्या जीवनात क्रांतिकारक बदल घडवून आणले जातात, तीच खरी लोकशाही होय.

२. सामाजिक लोकशाहीचा पाया:

त्यांनी स्पष्ट केले की, जोपर्यंत समाजात सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही येत नाही, तोपर्यंत राजकीय लोकशाही (उदा. मतदानाचा अधिकार) टिकू शकणार नाही. समाजात विषमता असेल तर लोकशाही पोकाळ उरते. म्हणून त्यांनी स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तीन तत्वांवर आधारित समाज निर्माण करण्यावर भर दिला.

३. सत्तेत सहभाग आणि प्रतिनिधित्व:

दलिताना, शोषितांना आणि अल्पसंख्याकांना राजकीय प्रक्रियेत स्थान मिळावे यासाठी त्यांनी 'आरक्षणा'ची आणि 'स्वतंत्र मतदारसंघा'ची (नंतर राखीव मतदारसंघ) संकल्पना मांडली. "सत्ता हीच सर्व समस्यांच्या कुलुपाची गुरुकिल्ली आहे," असा विचार मांडून त्यांनी वंचितांना राजकारणात सक्रिय होण्याचे आवाहन केले.

४. भारतीय संविधान — राजकीय क्रांती:

संविधानाच्या माध्यमातून त्यांनी प्रत्येक भारतीयाला 'एक माणूस, एक मत आणि एक मूल्य' हा अधिकार दिला. यामुळे शतकानुशतके सत्तेपासून दूर राहिलेल्या सामान्य माणसाला देशाच्या राजकारणात बरोबरीचे स्थान मिळाले. मूलभूत अधिकार आणि मार्गदर्शक तत्वांच्या माध्यमातून त्यांनी राज्याला लोककल्याणकारी बनवले.

५. पक्षीय राजकारण आणि संघटना:

त्यांनी आपल्या विचारांच्या प्रसारासाठी इंडिपेंडंट लेबर पार्टी, शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन आणि रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया यांसारख्या संघटनांची मुहूर्तमेढ रोवली. या माध्यमातून त्यांनी शोषितांचा एक स्वतंत्र राजकीय आवाज निर्माण केला.

६. राष्ट्रवाद आणि एकात्मता:

डॉ. आंबेडकरांचा राष्ट्रवाद हा जातीपातीच्या पलीकडे जाणारा होता. त्यांच्या मते, जोपर्यंत समाजात जातीव्यवस्था आहे, तोपर्यंत आपण एकसंध 'राष्ट्र' बनू शकत नाही. राष्ट्रवादाचा पाया हा 'बंधुता' असावा, असे त्यांचे ठाम मत होते.

निष्कर्ष:

- बाबासाहेबांचा दृष्टिकोन हा केवळ सुधारणावादी नव्हता, तर तो 'निर्मूलनवादी' होता. त्यांच्या मते, जातीव्यवस्थेत केवळ थोडाफार बदल करून चालणार

नाही, तर तिचे समूळ उच्चाटन होणे गरजेचे आहे. त्यांनी केवळ वैचारिक मांडणी केली नाही, तर ती मोडीत काढण्यासाठी आयुष्यभर प्रत्यक्ष कृती आणि संघर्ष केला.

- डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेचा प्रश्न ऐतिहासिक आणि तार्किक संदर्भासह मांडला. त्यांनी मांडलेले विचार केवळ एका काळापुरते मर्यादित नसून, ते मानवी हक्क आणि सामाजिक समतेचा पाया रचणारे ठरले आहेत.
- डॉ. आंबेडकरांनी धर्माचे अध्ययन हे मानवाच्या सर्वांगीण मुक्तीसाठी आणि समतावादी समाजाच्या निर्मितीसाठी केले.
- डॉ. आंबेडकरांनी केवळ पुरुषांच्या उद्धाराचा विचार केला नाही, तर स्त्री-पुरुष समानतेवर आधारित न्याय्य समाज निर्मितीसाठी आपले आयुष्य वेचले.
- "शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा" या त्यांच्या महामंत्राचा पायाच मुळी शिक्षण आहे. सामाजिक विषमतेच्या आजारावर शिक्षण हेच एकमेव रामबाण औषध आहे, हे त्यांनी आपल्या कृतीतून आणि विचारांतून सिद्ध करून दाखवले.
- डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक अध्ययन हे केवळ सिद्धांतापुरते मर्यादित नव्हते, तर ते सर्वसामान्य माणूस, शेतकरी आणि कामगार यांच्या आर्थिक मुक्तीसाठी होते.
- डॉ. आंबेडकरांचे राजकीय अध्ययन हे 'सर्वसमावेशक' होते, ज्याचा केंद्रबिंदू हा समाजातील शेवटचा घटक होता.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेले सिद्धांत, त्यांनी केलेले कायदेशीर बदल आणि दिलेला सामाजिक लढा या सर्वांचा पाया हा समाजशास्त्रीय अभ्यासावर आधारलेला होता. समाजातील विषमतेचे निदान करून त्यावर समतेचा उपचार सुचवणारे ते आधुनिक भारताचे सर्वात मोठे समाजशास्त्रज्ञ ठरतात.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- संपादक प्रा. केशव मेश्राम, दया पवार 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ' मराठी साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई 1993.

2. डॉ. आगलावे प्रदीप 'समाजशास्त्रीय विचारवंत' श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
3. जाधव डी. आर. 'डॉ. आंबेडकरांचे समाजशास्त्रीय विचार' समता साहित्य सदन, जयपुर.
4. कटारे अनिल 'आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास' क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन, नांदेड 2005
5. प्रा. बी.बी. शेख व इतर 'समाजशास्त्रीय विचारवंत' अरुणा प्रकाशन, लातूर.
6. विवेक सौताडेकर 'महामानव डॉ बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र व विचारधन' विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.
7. धनंजय कीर 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई. 2006
8. संपादन, शंकरराव खरात 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मकथा' इंद्रायणी साहित्य, पुणे. 2021
9. प्रा. ज्योती डोईफोडे 'मूलभूत सामाजिक विचार' विद्या बुक पब्लिशर्स औरंगाबाद.
10. डॉ. अनिल कटारे आणि इतर 'महाराष्ट्रातील आंबेडकर चळवळीचा इतिहास' इ. स 1891 ते 1994 चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.

